

Voor "Oom" Wim

van Rudolf en
Pauline

5

ABRO JONG
1689

Rudolf de Jong
Ontstaan, groei en ontwikkeling van het
anarchisme

I

Ik zal trachten u een algemeen overzicht te geven van de geschiedenis van het anarchisme. In beginsel zijn daarbij drie benaderingswijzen mogelijk.

In de eerste plaats de geschiedenis van de historische bewegingen, de personen, tijdschriften enz. die er een rol in hebben gespeeld. In de tweede plaats de geschiedenis van de idee en de ontwikkeling ervan. Het anarchisme is een ideologie, een levensovertuiging. En, in de derde plaats, de geschiedenis van de verwezenlijking, van de doorwerking van de anarchistische idee. Dus het anarchisme, gezien als een permanente kracht in de geschiedenis, los van de historische anarchistische beweging. De anarchisten zelf hebben hier steeds op gewezen, o.a. Peter Kropotkin, Max Nettlau en Rudolf Rocker. Voor

hen is de anarchistische mens eigenlijk de volledige mens, te vergelijken met b.v. Fromms conceptie van 'Man for himself'. De geschiedenis zien zij als het streven naar de volledige menswording.

Ter verduidelijking van hetgeen anarchisme is, volgen hier twee omschrijvingen. De eerste is van P. J. Proudhon, de tweede is van Max Nettlau.

'J'ai voulu, par ce mot (anarchie), marquer le terme extrême du progrès politique. *L'anarchie* est, si je peux m'exprimer de la sorte, une forme de gouvernement, ou constitution, dans laquelle la conscience publique et privée, formée par le développement de la science et du droit, suffit seule au maintien de l'ordre et à la garantie de toutes les libertés, où par conséquent le principe d'autorité, les institutions de police, les moyens de prévention ou de répression, le fonctionnarisme, l'impôt etc., se trouvent réduits à leur expression la plus simple...'¹

'...das Grundprinzip der Anarchie, die Sicherung der freiesten Entwicklungsmöglichkeiten durch positive Förderung (intelligente Solidarität) und Beseitigung der Hindernisse und Hemmungen (Zwang und freiwillige Knechtschaft).'²

In deze lezing wil ik de historische beweging centraal stellen met af en toe een uitstapje naar de idee en naar het anarchisme als kracht. Deze anarchistische beweging maakte deel uit van de socialistische arbeidersbeweging, die na de revolutie van 1848 in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden en waarvan het ideaal en het doel was de vrijheid, de gelijkheid en de broederschap, waarover de Franse Revolutie had gesproken, te verwezenlijken.

De geschiedenis van een beweging, of beter van een aantal bewegingen, geeft ons al problemen genoeg. Ten eerste omdat bewegingen en organisaties altijd een eigen bestaan gaan leiden met eigen karaktertrekken. Maar nog veel belangrijker is de tweede moeilijkheid. Men mag de anarchistische bewegingen niet isoleren. Vooral een ver-

zetsbeweging kun je pas begrijpen als je weet waartegen zij in verzet kwam; in ons geval dus de maatschappij en de sociale en politieke verhoudingen van de negentiende eeuw. Doet men dat niet, dan komt de geschiedenis van het anarchisme min of meer in het luchtledige te hangen en maakt men er gauw een karikatuur van. Een historicus staat altijd voor de merkwaardige taak dat hij afstand moet nemen tot én tegelijkertijd in de huid moet kruipen van de mensen die hij beschrijft. Ik ben van oordeel dat enkele recente schrijvers over het anarchisme, Woodcock en Joll, daar onvoldoende in geslaagd zijn en dan ook niet geheel aan 'karikatuurvorming' ontkomen zijn.

Het is misschien goed dit aan enkele voorbeelden te verduidelijken. De revolutiepogingen die Malatesta en andere Italiaanse anarchisten in de jaren zeventig ondernamen, worden meestal als 'romantiek' afgedaan. Inderdaad maakt het een romantische, ja dwaze indruk wanneer men leest hoe een handjevol revolutionairen een bergdorpje bezetten, daar alle eigendomspapieren verbranden en de sociale revolutie proclameren, terwijl de bevolking sceptisch en afwachtend toekijkt en alleen de dorpspriester zich vol enthousiasme bij de revolutionairen aansluit omdat hij gelooft dat het Koninkrijk Gods op aarde aangebroken is. Men moet hierbij evenwel bedenken dat revoluties en revolutiepogingen iets heel normaal waren in de negentiende eeuw, iets heel concreets ook. Jonge revolutionairen als Malatesta liepen met plattegronden op zak (of in het hoofd) van de eigen stad, zij wisten waar de kazerne, de politie, de wapenarsenalen waren, kortom waar de vijand was als 'het' zou beginnen. Garibaldi had pas kort geleden met zijn duizend man half Italië kunnen veroveren en bevrijden. Pas later wordt de revolutie-idee, ook bij anarchisten, veel abstracter. Maar ook onze tijd kent een Fidel Castro, die met een handvol mannen de revolutie begon, eerst met een bestorming van de Moncadakazerne, en later vanuit de bergen van de Sierra Maestra. Een geheel ander voorbeeld van iets wat men alleen uit

de omstandigheden volledig kan begrijpen, is de anarchistische houding tegenover de staat. Het afschaffen van de staat is voor ons, nu, de moeilijkst te begrijpen anarchistische opvatting. In de negentiende eeuw was het helemaal niet zo'n gek denkbeeld. De anarchisten werden op dit punt ook niet erg aangevallen in theoretische debatten met andere socialisten. De staat was nog niet het geweldige bureaucratistische apparaat van tegenwoordig, trouwens dat is het eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog geworden. Voor de socialisten in de vorige eeuw was de staat het machtsapparaat om de bestaande orde in stand te houden. In één van de revolutionaire programma's van Bakoenin vindt men, bij hetgeen er direct na de revolutie zou moeten gebeuren, onder één punt, direct achter elkaar vermeld: 'Afschaffing van de staat. Invoering van een volkstribunaal.' Wij zouden nu zeggen: 'Daarmee herstel je dan direct weer een stuk van de staat.' In die tijd werd het staatsbegrip echter geheel aan de bestaande maatschappij gekoppeld. Ferdinand Lasalle sprak van de nachtwakersstaat en hij stond, van alle socialisten van zijn tijd, nog het meest 'positief' tegenover de staat. Veel meer dan bijvoorbeeld Marx en Engels. Typerend voor de houding van deze laatste is de volgende zinsnede van hem, uit een brief aan Bebel, juist naar aanleiding van de opvattingen van de Lasalleanen, geschreven:

'Da nun der Staat doch nur eine vorübergehende Einrichtung ist, deren man sich im Kampf in der Revolution bedient, um seinen Gegner gewaltsam niederzuhalten, so ist es purer Unsinn, vom freien Volksstaat zu sprechen; solange das Proletariat den Staat noch gebraucht, gebraucht es ihn nicht im Interesse der Freiheit, sondern der Niederhaltung seiner Gegner, und sobald von Freiheit die Rede sein kann, hört der Staat als solcher auf, zu bestehen.'³

In plaats van de 'vrije volksstaat' van Lasalle, wil Engels het woord Gemeinwesen gebruiken, een goed, oud-Duits woord, te vergelijken met het Franse commune. U ziet

hieruit in ieder geval dat de anarchistische opvattingen over de staat allerm minst als zonderling of absurd werden ondervonden.

Aangezien de ideeën aan de beweging voorafgaan, noem ik u nu even de eerste belangrijke schrijvers die men tot de anarchisten kan rekenen.

De Engelsman William Godwin (1756-1836) die in 1793 zijn boek publiceerde: *An Enquiry concerning Political Justice and its Influence upon General Virtue and Happiness*. In de titel vinden we drie begrippen - gerechtigheid, deugd en geluk - die bij vele anarchisten sterk benadrukt zullen worden. Godwin zag de rede als sociale kracht die het irrationele geloof en het geweld zou moeten vervangen.

De Duitser Max Stirner (1808-1856) schreef zijn beroemde boek *Der Einzige und sein Eigentum* in 1845. Hij werd de man van het individualistisch anarchisme. Op de anarchistische arbeidersbeweging heeft hij echter weinig of geen invloed gehad; lange tijd was hij zelfs vrij onbekend.

De Fransman Pierre Joseph Proudhon (1809-1865) heeft wel een geweldige invloed gehad. Hij was een van de eerste socialisten die werkelijk gelezen werd en ook van zijn pen kon leven, wat van Marx of Bakoenin niet gezegd kan worden. Nettlau merkt op dat de Franse bourgeoisie hem niet meer monddood kon maken en dat hij de eerste was sinds Babeuf van wie deze bourgeoisie 'wieder graute'. Quack heeft zijn journalistieke invloed o.a. als volgt geschetst:

'Zijn blad maakte dan ook op het volk een verbazenden indruk. Hij was een geboren pamflettist. Hij wist het woord te vinden, dat trof en dat wondde. Zijn oorspronkelijkheid, zijn scherpe stijl, zijn wijze van ontlede, zijn stoute zetten, zijn ruwe uitvallen, - dat alles sloeg haken in het brein van zijn lezers. Hij tenminste hield zijn mening niet voor zich. Hij schreef plompweg neder, wat de anderen stil verborgen. Hij hechtte niet aan het fatsoen der anderen; hij rukte overal de maskers af. En door al zijn artikelen floot de revolutie haar storm-marsch. Wilt

gij weten, hoe zijn blad door de jongeren werd verslonden, lees dan het woord van Jules Vallès. Deze laat zijn held, zijn "andere-ik", Jacques Vingtras, het volgende zeggen: "op het uur dat de Voix du Peuple uitkomt ga ik zenuwachtig rillend het blad afnemen van het touw, waaraan het hangt, tegen het raam van het wijnhuis. Ik betaal mijn stuiver en ga zóó gelukkig weg, alsof ik een geweer had gekocht. Die stijl van Proudhon schiet vlammen, even hel als de zon op de vensters, en het komt mij voor, alsof ik dwars door die regels een bajonet zie flikkeren".⁴

De eigenlijke anarchistische beweging ontstaat echter vooral onder invloed van de Rus Michael Bakoenin (1814-1876). Met hem begint ook de strijd tussen de twee hoofdstromingen in het socialisme. Enerzijds de marxisten, de sociaal-democraten, de communisten, de 'autoritaireren'. Anderzijds de anarchisten, de revolutionaire (anarcho-) syndicalisten, de 'anti-autoritaireren'. Het is goed hier even stil bij te staan, temeer daar de Eerste Internationale (1864-1872, 1876, 1877) met het actueel worden van deze strijd samenvalt. Door de titanenstrijd tussen Marx en Bakoenin zijn de overeenkomsten tussen hen enigszins verdoezeld. Wanneer wij nu, na honderd jaar, terugkijken naar hun strijd, dan zien wij dat zij in feite veel gemeenschappelijks hadden. Bakoenin en Marx waren om te beginnen tijdgenoten (Marx werd in 1818 geboren). Beiden waren Hegelianen en hadden in Berlijn gestudeerd. Beiden ook waren revolutionairen, zij hadden de Franse Revolutie voor ogen als inspirerend voorbeeld. Zij waren democraten in een tijd dat er nog geen democratie bestond. In een proefschrift dat in 1886 hier in Groningen verdedigd werd, las ik eens de volgende stelling: 'De democratie verzwakt het zedelijke bewustzijn van het volk.' Punt uit. Stelling afgelopen. Want zó dachten velen toen over de democratie. Het belangrijkste dat Marx en Bakoenin gemeenschappelijk hadden, was natuurlijk hun socialistische overtuiging, waarbij zij beiden dit socialisme verwachtten van de ar-

beiders, van de massa's, van het volk. Tenslotte hadden Marx en Bakoenin een heel lelijk antisemitisme gemeen en waren zij geen van tweeën in staat hun brood te verdienen. Dit laatste was voor de in zijn particuliere leven zeer burgerlijke Marx echter veel erger dan voor Bakoenin. En daarmee zijn wij bij de verschillen tussen hen gekomen.

Hun verschillen in temperament, in karakter en aard zijn bekend. Het is vervolgens niet onbelangrijk om op hun verschil in succes te letten. Tegenwoordig is Marx de alom bekende, maar tijdens hun leven was het precies andersom. De grote Duitse encyclopedie van Brockhaus besteedde in 1864 een hele pagina aan de Russische revolutionair. Twee jaar later – men werkte snel in die tijd – verscheen het deel met de M. Maar Marx, nog wel een Duitser, wordt niet de moeite van het vermelden waard gevonden. Karl Marx was voornamelijk een man van de wetenschap, die nooit een hoofdrol op het revolutionaire toneel gespeeld heeft. Zijn leven speelde zich hoofdzakelijk af in de driehoek Berlijn – Parijs – Londen. Voor het leven van Bakoenin moeten wij echter naar de gehele globe grijpen. Hij was o.a. de belangrijkste man geweest bij de verdediging van de revolutie in Dresden in 1849; hij was ter dood veroordeeld in Saksen en Oostenrijk en werd jarenlang 'levend begraven' in de Russische kerkers. Tenslotte naar Siberië verbannen, wist hij van daaruit te ontsnappen en – hoewel de Russische regering een oorlogsschip had uitgezonden om hem weer in handen te krijgen – over Japan en de Verenigde Staten Engeland te bereiken om direct te proberen de opstandige Polen via de Oostzee te hulp te komen. Later is hij actief in Italië en Zwitserland en probeert in de tijd van de Parijse Commune in Lyon een revolutie te verwekken. Kortom, Bakoenin was een revolutionaire held, die als geen ander in zijn tijd, misschien met uitzondering van Garibaldi, tot de verbeelding van de mensen sprak.

Uiteraard zegt dit alles nog niets over de uiteindelijke betekenis van de ideeën van Marx en Bakoenin, en juist hier vinden wij de belangrijkste verschillen tussen hen,

die voor ons van belang zijn. Bakoenin verweet Marx dat hij de wetenschap verabsoluteerde en daardoor tot nieuwe dogma's kwam. Hieruit volgde ook een principiële verschil over het karakter van de internationale organisatie en daarmee over de methoden van de revolutie. Marx meende dat een organisatie als de Internationale slechts zin had als zijn opvattingen erin gevolgd werden. In een brief aan Fr. Engels van 11 september 1867 over de Internationale schrijft Marx:

'...Les choses marchent. Und bei der nächsten Revolution, die vielleicht näher ist, als es aussieht, haben wir (d.h. Du und ich) diese mächtige Maschinen in unsrer Hand. Dabei ohne Geldmittel! Mit den Intrigen der Proudhonisten in Paris, Mazzinis in Italien und der Eifersüchtigen (*Gewerkschaftsführer*) Odger, Cremer, Potter zu London, mit den Schulze-Delitzsch und den Lassaleanern in Deutschland! Wir können zufrieden sein!

Werner Blumenberg, die deze brief citeert in zijn mooie boekje *Karl Marx im Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, voegt eraan toe: 'Es war kein persönliches Machtbedürfnis, das Marx leitete, sondern der Kampf für seine Ideen; aber es waren doch *seine* Ideen, die so oder so sich durchsetzen mussten.' (pag. 136)

Hier tegenover legde Bakoenin veel meer de nadruk op de zelfwerkzaamheid, de gedachte dat het 'van onder op' moest komen, het geloof in de spontane socialistische en vrijheidslievende krachten in het volk, die door een revolutie vrij zouden komen, en in de solidariteit. Bakoenin heeft de vrijheidsidee ook sociaal gegrondvest, wat van groot belang is. Hij ziet de vrijheid als een sociale categorie, als een verhouding tussen de mensen: 'Die Freiheit eines jeden kann also nur in der Gleichheit aller verwirklicht werden.' Niet alleen de slaaf is onvrij in een slavenmaatschappij, ook zijn meester is niet vrij, zegt Bakoenin. Dit vrijheidsbegrip doet meer modern aan en staat geheel tegenover de opvatting van de liberalen, dat vrijheid uitsluitend een zaak van de op

zichzelf staande enkeling zou zijn. Ook Marx had een typisch 'burgerlijk' vrijheidsbegrip.⁷⁵

Bij Bakoenin vinden wij ook een merkwaardig anti-anarchistisch element, de gedachte namelijk aan een kern van overtuigde, vrijheidslievende beroepsrevolutionairen, die de revolutie moeten voorbereiden en helpen ontketenen. Na de revolutie dienen zij ervoor te waken dat er geen nieuwe georganiseerde machtsbesturen ontstaan, zoals na de Franse Revolutie en na die van 1848 was gebeurd. Natuurlijk kan zo'n 'onzichtbare hand' gemakkelijk zelf de kern worden van een nieuwe machtselite. Behalve bij Bakoenin (zijn 'geheime alliantie') vinden wij dezelfde gedachte bij latere anarchisten, o.a. ook bij de FAI, de Spaanse anarchistische organisatie die naast en binnen de anarchosyndicalistische vakbeweging, de CNT, actief was.

Ik kan u hier geen geschiedenis van de Eerste Internationale schetsen en memoreer slechts de slag die de gehele internationale socialistische beweging kreeg door het neerslaan van de Commune van Parijs (1871) en de splitsing in de Internationale nadat in 1872 op het congres in Den Haag Bakoenin en zijn vriend James Guillaume geroyeerd werden.

Van belang is echter dat de anarchistische tak van de organisatie (in tegenstelling tot de marxistische) bleef bestaan. Deze 'anti-autoritaire' Internationale bleef formeel bestaan tot 1877 en is inderdaad nogal verwaarloosd in de geschiedschrijving. De betekenis ervan was groot, want juist in haar tijd ontwikkelden zich de anarchistische bewegingen in verschillende landen. Het anarchisme werd in de Latijnse landen de 'normale' verschijningsvorm van de arbeidersbeweging, zoals later in Noord-Europa de sociaal-democratie de 'normale' arbeidersbeweging werd.

De Internationale van 1872-1877 was sterk in Zwitserland (de Jura-federatie), in Italië en in Spanje. De horigemakers van de Jura-federatie hadden een diepe indruk gemaakt op de Russische prins Peter Kropotkin

(1842-1921). Na de dood van Bakoenin werd zijn landgenoot de bekendste anarchist. De anarchistische denkbeelden werden voor een groot deel vanuit de Jura-federatie en de bladen die daar verschenen, naar Frankrijk overgebracht. In Italië was de invloed van Bakoenin sterk toegenomen na de Parijse Commune. Dit gebeurde ten koste van de opvattingen van de nationalist en idealist Mazzini, die de klassenstrijd verwierp en zich ook tegen de Communards had verklaard. De grootste verspreiding kreeg het anarchisme in Spanje, waar het in 1868 geïntroduceerd was door Fanelli, een Italiaanse vriend van Bakoenin. Gerald Brenan schrijft over deze Spaanse reis van Fanelli o.a.: 'In minder dan drie maanden en zonder had hij een woord Spaans kende of meer dan enkele Spanjaarden ontmoette, die zijn Frans of Italiaans verstonden, had hij een beweging op touw gezet, die met ups en downs zeventig jaar zou standhouden en het lot van Spanje diepgaand zou beïnvloeden.'⁶

De continuïteit van de anarchistische beweging in Spanje is bijzonder frappant, vooral als wij rekening houden met de vreselijke vervolgingen waaraan de Spaanse anarchisten blootstonden. Naast deze continuïteit zou ik u nog drie kenmerken willen noemen van de Spaanse beweging.

1. Waarschijnlijk is geen enkele arbeidersbeweging zozeer een volksbeweging geweest als deze. 'Wij zijn het volk' is een opmerking die men bij de Spaanse anarchisten wel tegenkomt en waarvan de vanzelfsprekendheid ook buitenlandse geestverwanten wel verbaasde. 'Het volk' is hier overigens niet de gehele Spaanse bevolking, maar wel een groot deel van de arbeiders- en landarbeiderswereld, en die wereld was geheel gescheiden van die van het officiële Spanje. Wanneer men deze beperking in acht neemt, dan kan men inderdaad zeggen dat de anarchisten werkelijk het volk vertegenwoordigden. Niet in de zin dus van een 'voorhoede' of van 'het bewuste deel' van het proletariaat, zoals de communisten zichzelf zien, maar van een veel diepere band. Wat men

wel noemt de 'natuurlijke leiders', de mensen die in elke arbeiders- en leefgroep naar voren komen en tot wie de anderen zich wenden, waren min of meer vanzelfsprekend militante (actieve) anarchisten in grote delen van Spanje. De beweging kon in Spanje ook aanknopen bij veel oude en diepgewortelde tradities en men weet soms niet of men van typisch Spaans of van typisch anarchistisch moet spreken.

2. Het volgende kenmerk waar ik op wijs en waar ook vele anderen – Brenan bijvoorbeeld – op wezen, is de grote morele kracht van het Spaanse anarchisme. Het nam de plaats in van de godsdienst. Het ascetisme was opvallend, evenzo de offerbereidheid (vooral moreel) en de solidariteit. Dit maakte de beweging ook zeer taai, tegen de repressie in.

3. Tenslotte wijs ik op een misschien voor u verrassend aspect, namelijk het organisatorische. Ten onrechte wordt het gehele anarchisme vaak als anti-organisatorisch afgeschilderd. De Spanjaarden waren in ieder geval zeer organisatorisch ingesteld. Het wemelt in hun literatuur van woorden als Congreso, Dictamen, Acuerdo, Circular, Pleno enz. Een congresverslag van meer dan 200 pagina's uit 1882 werd gedrukt in een oplage van 30.000 exemplaren.

Keren wij nu nog even terug naar de anarchistische Internationale van 1872. Twee woorden komen wij steeds tegen, die ook later altijd blijven voorkomen, en wel *anti-autoritair* en *revolutionair*. Het woord revolutionair staat hier niet alleen tegenover hervorming, maar tegenover politiek. Men wil niet aan de politieke strijd (o.a. het parlementarisme) meedoen, dat is toch zinloos. Bovendien was politiek verbonden met autoritair – de zaken van boven af willen regelen. Tegenover het autoritaire beginsel werd het federalisme gesteld. Het is wel aardig deze houding tegenover de politiek te illustreren aan een heel recent citaat, en wel van de Columbiaanse guerrillaleider Camilo Torres, een r.-k. priester die in 1965 besloot de guerrilla te gaan voeren en zijn stand-

punt uiteenzette in een 'oproep aan de Columbianen'. Hierin zei hij:

'Telkens toen de wanhoop ons volk tot het uiterste dreef, heeft de heersende klasse een middel gevonden om het te bedriegen en af te leiden (...). Om het te vernederen met formules die steeds weer op hetzelfde uitliepen: lijden voor het volk en welzijn voor de bevoorrechte klasse. Wanneer het volk democratie vroeg, heeft men het opnieuw bedrogen met een plebisciet en een nationaal front, dat ons opnieuw de dictatuur van de oligarchie oplegde. Van nu af aan zal het volk hen nooit meer geloven. Het volk gelooft niet meer in verkiezingen. Het volk weet dat slechts de wapens overblijven.'

Deze woorden zouden zo uit een oude anarchistische brochure kunnen zijn gestapt.

Met het verlopen van Jura-federatie en de overgang van Belgische anarchisten (o.a. Cesar de Paepe) naar de sociaal-democratie ging de Internationale als organisatie ter ziele (1877). In Frankrijk begon het socialisme zich echter te herstellen van de slag van de onderdrukking der Commune. Na 1880 begint het socialisme in allerlei schakeringen weer te bloeien en daarmee ook het anarchisme.

In de geschiedenis van het socialisme wordt Frankrijk meestal met Spanje als een 'anarchistisch' land beschouwd. De Franse beweging was van een grote rijkdom, in de zin van verscheidenheid: zeer veel tijdschriften en bladen, brochures, propagandisten, redenaars en chansonniers. Van de personen noem ik Louise Michel, Jean Grave, Sébastien Faure, Émile Pouget, Elisée en Elie Reclus. Van de tijdschriften *La Révolte*, *Les Temps Nouveaux*, *Le père Peinard*, *Le Libertaire*, *L'Endehors*. Artisten, schrijvers, schilders en tekenaars (Steinlen) werkten mee aan de anarchistische pers en waren 'anarchisant'. Om een indruk te geven van de omvang van de propaganda vermeld ik dat de groep rond het belangrijkste blad, *Les Temps Nouveaux*, behalve dit weekblad

en boeken in ongeveer twintig jaar 88 brochures uitgaf, elk met een minimum oplage van 10.000 en een gezamenlijke oplage van 2.236.000 exemplaren. De grootste oplage behaalde de brochure van Errico Malatesta: *Entre Paysans* (Gesprek tussen twee landarbeiders) met 95.000 exemplaren. Een goede tweede was Kropotkins *Aux jeunes gens* (Aan de jongelieden) met 80.000. Toch heeft Jean Maitron, die de geschiedenis van de beweging tussen 1880 en 1914 heeft beschreven, berekend aan de hand van de politiearchieven dat er in die hele periode meestal maar een paar honderd werkelijk actieve anarchisten waren, maximaal een duizend. Deze waren verdeeld over een 50 tot 100 groepen, aanvankelijk enigszins in Z.O.-Frankrijk en Lyon geconcentreerd, later in Parijs; van een landelijke organisatie kan men niet spreken. U ziet, een zeer groot verschil met de massabeweging in Spanje. De invloed van deze anarchisten is moeilijk te berekenen. Maitron schat hun aanhang op 100.000 (stel bijvoorbeeld het theoretische geval dat zij aan verkiezingen zouden deelnemen, dan zouden zij misschien zoveel stemmen hebben gekregen). Ikzelf acht hun invloed groter, door hun verbinding met de culturele wereld, door hun activiteiten ook op antimilitaristisch en vakbewegingsgebied. Zij hebben ook bij de andere socialisten een ontwikkeling naar louter reformisme helpen voorkomen.

In Noord-Europa heeft het anarchisme zich uit de sociaal-democratie ontwikkeld. Ten onrechte is het hier wel anders voorgesteld, alsof het anarchisme de oudere – en primitieve – stroming was en de sociaal-democratie de 'moderne' vorm. De ontwikkeling naar het anarchisme toe van een aantal sociaal-democraten ging samen met een interne partijstrijd in de sociaal-democratische partijen. Ook dit is een vaak in de geschiedenis verwaarloosd hoofdstuk.

Internationaal speelde de strijd zich af in de Tweede Internationale, opgericht na de congressen te Parijs in 1889. Deze begon waar de Eerste Internationale in 1872 stuk liep, met de strijd tussen anarchisten en sociaal-demo-

craten. Op de congressen van Brussel (1891), Zürich (1893) en tenslotte definitief te Londen (1896) werden de anarchisten uitgesloten.

In Duitsland was omstreeks 1890 de beweging van de 'Jungen' ontstaan. Revolutionaire sociaal-democraten waren dit, die protesteerden tegen de verwatering in en het zich uitsluitend op parlementair succes richten van de sociaal-democratische partij. 'Toen al?', zult u misschien vragen. Inderdaad, toen al. Typerend is bijvoorbeeld dat de eerste mei in Duitsland nooit een echte strijd-dag werd zoals in Frankrijk wel het geval was. De Duitse sociaal-democraten verschoven de één-meiviering liefst naar de avond of naar de zondag om stakingen en strijd te vermijden. De 'Jungen' waren veelal actieve partijleden die meer verlangden dan parlementaire activiteiten. Op de congressen kregen zij geen voet aan de grond. De manier waarop hun principes bestreden werden door de partijleiding, was uiterst ondemocratisch en is een pijnlijk hoofdstuk in de geschiedenis van de Duitse sociaal-democratie. De kadaverdiscipline en de inwendige partijdictatuur van de latere communistische partijen vindt men hier al voorschaduw. Kenmerkend is een opmerking van de partijleider Auer uit 1891, toen zijn partijgenoot Frits Kater in de gevangenis zat wegens zijn sociaal-democratische overtuiging. Kater stond niet onsympathiek tegenover de 'Jungen', maar behoorde er niet toe. Een vriend van hem vroeg om financiële ondersteuning voor Katers gezin uit het partijfonds dat speciaal voor de gevangenen was opgericht. Auer wees dit af met de opmerking: 'Leuten gegenüber, die mit den Jungen so offensichtlich sympathisieren wie Ihr Freund Kater, muss man mit Unterstützungen vorsichtig sein. Von uns bekommt er nichts!'⁸

Het ging hier dus om een partijman die door zijn partijwerk in de gevangenis zat. Veel van de 'Jungen' (o.a. G. Landauer en R. Rucker) werden tenslotte anarchist. Een van de zeer weinige 'kopstukken' van de internationale sociaal-democratie die deze ontwikkeling naar het anarchisme maakte, was Ferdinand Domela Nieuwen-

huis (1846-1919). Op het congres van de Tweede Internationale te Brussel (1891) verdedigde hij het revolutionaire standpunt ten aanzien van het probleem van het militarisme. Tegenover hem stond Wilhelm Liebknecht, de Duitse sociaal-democratische voorman. Diens standpunt kwam eigenlijk op het volgende neer: Het kapitalisme is de oorzaak van en de schuld aan de oorlog. Hoe oorlog te voorkomen? Door tegen het kapitalisme te strijden. Hoe tegen het kapitalisme te strijden? Door Liebknecht te stemmen. Domela's antwoord begon met de woorden 'C'est très facile...'. Het is erg gemakkelijk om een resolutie aan te nemen waarbij de schuld van de oorlog op het kapitalisme wordt gegooid; maar het is niet genoeg; we moeten tegen de oorlog zelf strijden. Hij stelde voor om de algemene werkstaking in geval van oorlog te propageren. Domela schreef ook in die dagen *Le socialisme en danger*, dat misschien zijn belangrijkste boek is en zijn kritiek bevat op de ontwikkeling van de sociaal-democratie. Pas in 1898 koos hij definitief voor het anarchisme en richtte hij De Vrije Socialist op. De kritiek van deze revolutionaire sociaal-democraten en latere anarchisten en hun voorspellingen zijn in het algemeen juist gebleken, maar toch heeft de geschiedschrijving er niet veel aandacht aan geschonken. In officiële partijgeschiedenissen komt men de personen van de 'Jungen' nog nauwelijks tegen. In Zweden heeft zich eenzelfde ontwikkeling voorgedaan als in Duitsland. In Engeland zaten vóór 1890 revolutionaire marxisten (o.a. Marx' dochter Eleanor) samen met anarchisten in The Socialist League, de beweging waarin William Morris een grote rol speelde. Later scheidde zich de weg en werd het, nog steeds bestaande, anarchistische blad Freedom opgericht.

II

In het eerste gedeelte van mijn inleiding heb ik het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de anarchistische

bewegingen geschetst. Nu wil ik beginnen met enkele speciale gebeurtenissen die van belang zijn voor het karakter en de problemen van het anarchisme en de anarchistische beweging.

In 1887 werden in Chicago acht anarchisten veroordeeld, na een schandelijk proces, wegens een bomaanslag, die zij niet gepleegd hadden. Vijf werden ter dood veroordeeld. De zaak illustreert natuurlijk de rauwheid van de klassenstrijd in de Verenigde Staten in die dagen. De terechtstelling maakte een diepe indruk in Amerika en Europa, o.a. op F. Domela Nieuwenhuis, door de zeer moedige houding van de anarchisten. 'Ons zwijgen in het graf zal luider klinken, dan onze stemmen, die gij thans smooit', had één van de acht voor de rechter verklaard. Inderdaad vindt men in alle anarchistische periodieken over de hele wereld, jaar in, jaar uit, de 'martelaren van Chicago' herdacht op 11 november.

Het is heel typerend voor de anarchistische beweging dat men zich juist dit soort martelaren tot helden koos. Niet in de eerste plaats de grote theoretici of de beroemde voormannen, maar deze gevallen, waarbij de persoonlijke houding, het persoonlijke voorbeeld tegenover het onrecht, centraal staan. Over Francisco Ferrer (in 1909 gefusilleerd in Spanje) en Sacco en Vanzetti (in 1927 op de elektrische stoel gedood) kan je hetzelfde zeggen als over de 'martelaren van Chicago'.

Twee aspecten van deze terechtstellingen breng ik in het bijzonder onder uw aandacht als van groot belang voor het anarchisme. In de eerste plaats het element van *gerechtigheid*. Bij Godwin en Proudhon vindt men deze gerechtigheid al. Quack noemde Poudhon 'de man van de Justice'. De hele Spaanse beweging is doortrokken van een dorst naar gerechtigheid.

Ik zou het anarchistische gerechtigheidsbegrip ook willen stellen tegenover wat men kan noemen het klassegerechtigheidsbegrip, dat door sommige revolutionaire marxisten wel eens gehanteerd is. De gedachte namelijk dat men van de kapitalisten alles kan verwachten en dat,

omgekeerd, tegenover hen ook alles geoorloofd is, dat men als socialist dus andere morele maatstaven mag gebruiken indien men met een klassevijand te maken heeft. Daartegenover staat een meer objectief gerechtigheidsbegrip, de gedachte dat men zich steeds aan zijn eigen normen moet houden en dat ook van de tegenstander mag verwachten. Dat de bourgeoisie haar *eigen* juridische orde en *eigen* wetten schond, in de zaken van Chicago, Ferrer, Sacco en Vanzetti enz., schokte dit anarchistische gerechtigheidsbegrip misschien het meest. Naast dit gerechtigheidsselement zit aan de affaire van Chicago het aspect van het falen van de verwachtingen die men van de massa heeft. Ook dit aspect komt voortdurend terug in de geschiedenis van de anarchistische bewegingen.

Robert Reitzel, een soort anarchistische Heine, die in die tijd in de Verenigde Staten een blad uitgaf: *Der arme Teufel*, schreef hierin, na de terechtstellingen in Chicago, een gedicht dat u op de tentoonstelling vindt en dat aldus begint: 'Es war wie immer, Es blieb beim Alten, Wir haben uns Alle Recht brav gehalten.' Het eindigt met: 'Wir haben dem Volk Recht brav geraten – Jedoch der Henker Verzeichnet die *Taten*.'

Zo was het ook gegaan. In Chicago volgden honderdduizend mensen de begrafenisstoet van de slachtoffers, maar zij hadden de juridische moord niet verhinderd. En het ging vaker zo. Bij het inrichten van de tentoonstelling hadden wij soms de indruk dat wij met een tentoonstelling van begrafenis bezig waren.

Ik noem enkele getallen. Bij de begrafenis van Sacco en Vanzetti waren 250.000 mensen. Domela Nieuwenhuis werd in 1919 door 'vele tienduizenden' begraven, de Spaanse anarchist B. Durruti in 1936 door een half miljoen mensen. Nu hebben dergelijke manifestaties zeker hun betekenis en hun waarde, maar juist het anarchisme vraagt meer van de mensen dan een dergelijke betrekkelijk passieve steun.

Het gevolg is dat men een duidelijke ambivalentie ten aanzien van de massa en het proletariaat bij de anarchis-

ten vindt. Aan de ene kant een groot geloof in en hoop op de revolutionaire wil van de arbeiders, aan de andere kant teleurstelling over hun feitelijke houding. Ook de andere socialistische bewegingen (de sociaal-democratie) vroegen aanvankelijk meer van de arbeiders dan het alleen maar uitbrengen van een stem, maar zij waren uiteindelijk al blij met 'alleen maar' een stem bij verkiezingen. De kritiek van de anarchisten op deze ontwikkeling en de gevolgen ervan is vaak juist gebleken, maar gelijk hebben is nog geen gelijk krijgen.

De ambivalente houding ten aanzien van de massa (hoop en teleurstelling) had tot gevolg dat de anarchisten de massa revolutionair bleven zien, maar 'misleid' door de 'verraders', de 'baantjesjagers' van het parlementarisme. Maar waarom liepen de arbeiders achter deze 'verraders' aan? En waarom bleven zij dat doen? Deze vragen werden door de anarchistische beweging niet gesteld. Hetgeen de anarchisten van de arbeiders verlangden én verwachtten, vinden we uitgedrukt in het lied van de Jura-federatie: 'Ouvrier prend la machine, prend la terre, paysan!' Dit veronderstelt echter een verantwoordelijkheidsgevoel dat vele arbeiders schuwden. Er was geen sociologische verklaring bij de anarchisten voor het feit dat de arbeiders zich niet zo revolutionair gedroegen als de anarchisten hoopten. Naarmate de revolutie uitbleef, werd de afstand tussen droom over en werkelijkheid van het proletariaat groter. Het zoeken naar de juiste middelen werd een probleem voor de anarchistische beweging.

De aspecten van de gerechtigheid en van het zoeken naar de juiste middelen spelen een rol bij een andere episode in de geschiedenis van de beweging: 'het anarchisme van de daad', het attentaten-anarchisme met de bom en het dynamiet, dat de 'image' van het anarchisme in zo sterke mate bepaald heeft en waarmee het nog dikwijls wordt vereenzelvigd. In de geschiedenis van de anarchistische beweging zelf zijn de aanslagen echter eerder randverschijnselen.

Godwin en Proudhon waren vredige lieden, die al hun hoop op de rede, het overtuigen, hadden gesteld. Bakoenin dacht dat de massa in beweging gebracht kon worden door het voorbeeld van een kleine groep die de opstand begon. Kropotkin geloofde ook in het voorbeeld dat uitging van individuele aanslagen. Dit hing samen met de methoden van de revolutionairen in Rusland; in 1881 werd tsaar Alexander II gedood. De echte anarchistische aanslagenepisode speelde zich echter in Frankrijk af tussen 1891 en 1894. Hieraan zijn de namen van Ravachol, Auguste Vaillant (bom in het parlement), Émile Henry en Santo-Geronimo Caserio (die president Carnot doodde) verbonden. Het is moeilijk iets gemeenschappelijks te ontdekken in hun zeer uiteenlopende persoonlijkheden. Ravachol is het type van de klassieke 'bandiet' die voor weinig of niets terugschrikt, maar oorlog voert tegen de rijken en voor de armen. Henry kwam tot zijn daden uit koele logica.

Maar bij al deze aanslagen en personen is de gerechtigheid van belang. Men kan die daden niet begrijpen zonder kennis van de Franse situatie in die dagen, de verbittering, het sociale en vooral ook het juridische onrecht. Ravachol ging tot het 'anarchisme van de daad' over toen enkele anarchisten bij een meioptocht waren gearresteerd, op het politiebureau zeer zwaar waren mishandeld en vervolgens zonder enige grond tot jarenlange vrijheidsstraffen werden veroordeeld. De eerste aanslag van Ravachol was tegen Benoit, de rechter in deze – door de pers vrijwel verzwegen – rechtzaak gericht. In zijn 'exposé des motifs' voor de rechtbank zegt Ravachol dit ook heel duidelijk: 'J'ai à dire les motifs qui m'ont déterminé. C'est:

1° Parce que M. Benoit avait été trop partial; quand le jury avait, dans l'affaire Decamps-Dardare (de anarchisten die bij de meidemonstratie gearresteerd waren – RdJ), demandé le minimum, M. Benoit a élevé la peine au maximum.

2° Parce qu'il n'a fait aucune attention aux violences exercées par les gardiens de la paix . . .²⁹

Onder de Franse arbeiders was in die dagen het besef algemeen dat dit soort onrechtvaardigheid bij de staat en de justitie te vinden was. Het was de tijd van de Panamschandalen. Hoe bijvoorbeeld het bericht over de bom-aanslag van Vaillant in de Franse Kamer werd ontvangen, mag blijken uit een citaat uit de gedenkschriften van Rudolf Rocker, de Duitse anarchist die toen in Parijs woonde en zelf de aanslagen als methode verwierp. Over de indruk die deze aanslag maakte, schreef hij: 'Als ich kurz danach die kleine Gastwirtschaft betrat, wo ich abends zu essen pflegte, und die nur von Arbeitern und kleine Handwerkern besucht wurde, fand ich alles in heller Aufregung. Man lachte und schrie und machte allerhand bissige Bemerkungen, wie sie den witzigen Parisern so geläufig sind, doch hörte ich nirgends ein Wort des Tadels oder der Empörung.'¹⁰

Nu de attentaat als methode. De bedrivers ervan waren doordrongen van het falen, althans van de beperktheid van de anarchistische propaganda, zoals die via kranten en brochures gevoerd werd. Luistert u maar naar Ravachol. Onlangs heeft Maitron uit de politiearchieven zijn 'memoires' gepubliceerd, zoals hij ze dicteerde aan zijn bewakers. Zij beginnen aldus: 'Le sus-nommé (Ravachol) après avoir mangé de bon appétit nous a parlé en ces termes: Messieurs, j'ai l'habitude, partout où je me trouve de faire de la propagande. Savez-vous ce que c'est que l'Anarchie? A cette demande nous avons répondu que non. Cela ne m'étonne pas, répondit-il. La classe ouvrière, qui comme vous est obligée de travailler pour se procurer du pain, n'a pas le temps de s'adonner à la lecture des brochures que l'on met à sa portée; il en est de même pour vous.'¹¹

Tot zo ver, want hier gaat het mij om: de brochures, de anarchistische propagandamethoden, zijn ontoereikend. Maar ook de aanslagen bleken – ondanks de geweldige publiciteit die zij kregen – de revolutie niet naderbij te brengen. In latere jaren bleek het ook dikwijls van het

anarchisme van de daad naar de misdaad niet zo'n grote stap te zijn. In het algemeen zou ik willen beweren dat het anarchisme buiten Spanje na 1890 eigenlijk de geschiedenis van het zoeken naar de juiste methoden is geweest. Het komt op grappige wijze naar voren als ik de namen noem die de groepen in Frankrijk zichzelf gaven. Aanvankelijk zijn dit poëtische namen zoals 'Cercle de la Fleur et de la Concorde'. Daarna komen de namen: 'La Haine', 'Les Misérables', 'Les Terribles', 'Le revolver à la main'. Later wordt het weer kalmer: 'L'Avant-garde', 'Groupe d'études sociales', enz.

De wegen die het anarchisme ging bewandelen na 1890 en na de aanslagenperiode zou ik als volgt onder drie hoofdgroepen willen rubriceren. Hoewel ik hier een verdeling maak, is er in feite natuurlijk veel samenhang.

A. Zich actief op *zijterreinen* bewegen. Dit is vaak heel vruchtbaar geweest. Met zijterrein bedoel ik ook niets denigrerends, maar dat men zich ging bezighouden met problemen die minder rechtstreeks verband hielden met het direct naderbij brengen van een sociale revolutie. Ik noem u vijf van deze zijterreinen: 1) het antimilitarisme (in Nederland heel belangrijk); 2) opvoeding en vrije opvoeding (moderne scholen); 3) de vrijdenkersbeweging; 4) de seksualiteit en 5) de strijd voor meer mensen- en vrijheidsrechten. (Een goed voorbeeld is hier de 'Free-speech-movement' van Emma Goldman in de Verenigde Staten, die streed voor het recht om in alle steden te mogen spreken en propaganda te maken.) Door de veelzijdigheid die kenmerkend is voor het anarchisme was de overgang naar activiteiten op deze zijterreinen gemakkelijk en werd dit niet als een breuk gevoeld.

B. Activiteiten *buiten* de bestaande maatschappij, waarbij men zich van die maatschappij afwendde, maar tevens die maatschappij het voorbeeld wilde geven. De experimenten met communes, produktieve associaties enz. reken ik tot deze activiteiten. Mijn naamgenoot zal hierover spreken, dus ga ik er snel aan voorbij. Het zich af-

wenden van de maatschappij komt ook op geheel andere wijze tot uiting in het individualistische anarchisme, dat nu ontstaat. Stirner wordt herontdekt in de jaren negentig.

C. De activiteit in de vakbeweging. M.i. is dit de belangrijkste weg die het anarchisme koos, zeker wat betreft het anarchisme als arbeidersbeweging. Het revolutionaire syndicalisme (later in Nederland anarcho-syndicalisme genoemd) ontstond in Frankrijk. De Confédération Générale du Travail (CGT) was tot de Eerste Wereldoorlog syndicalistisch. In Nederland bestond (sedert 1893) het Nationaal Arbeiders-Secretariaat (NAS) dat tot de Russische Revolutie onder invloed van het anarcho-syndicalisme stond. De belangrijkste revolutionaire vakbeweging werd de Spaanse, de Confederacion Nacional del Trabajo (CNT), die overigens pas in 1911 als landelijke organisatie gesticht werd.

Het anarcho-syndicalisme wilde de revolutie bereiken door middel van de vakbeweging en de strijd van de vakbeweging. Bij de strijdwijze ligt de nadruk op de 'directe actie', het 'zelf-doen', het initiatief van onder op, de solidariteit. Men hoopte op de revolutionaire algemene werkstaking, die het begin van het einde van de kapitalistische maatschappij zou inluiden. Kenmerkend voor de CGT was tevens dat zij zich keerde tegen alle politici en politieke (parlementaire) actie en voorts het proletarisch karakter dat ook bewust benadrukt werd. La révolution prolétarienne heet niet ten onrechte een, nog bestaand, Frans tijdschrift dat het anarcho-syndicalisme propageert.

Zo hoopte men het anarchistische socialisme voor te bereiden én door de organisatievorm (van onder op, gedecentraliseerd) én door de genoemde strijdwijzen én door de levenswijze en levenshouding van de actieve leden, de militanten. De vakbeweging werd als het ware een poging om binnen de bestaande maatschappij al de kern te bouwen van de toekomstige socialistische droom. De Spaanse CNT is daarin tot op grote hoogte geslaagd; ook toen de organisatie één miljoen leden telde, was er geen

bureaucratisch apparaat en waren er slechts enkele gesalarieerden die het loon ontvingen dat zij ook als arbeider verdiend hadden.

In de meeste landen gingen echter de revolutionaire vakbewegingen sterk hun eigen leven leiden, het ideologische, anarchistische element kwam op de achtergrond en werd zwakker, zij waren tenslotte in de eerste plaats vakbewegingen; 'leiders' traden op. Het is misschien niet toevallig dat Robert Michels, die de anarchistische en anarcho-syndicalistische bewegingen goedkende, kort voor de Eerste Wereldoorlog, in 1911 zijn *Soziologie des Parteiwesens* publiceerde. Zijn sombere conclusies over de oligarchische tendensen in het organisatieleven strekten zich ook uit tot de revolutionaire syndicalisten. Na de Eerste Wereldoorlog ontstond o.a. in Nederland en Frankrijk weer een reactie op het anarcho-syndicalisme en een tendens naar een anarchisme puur. Vooral bij jongerenbewegingen was dat het geval. Zij waren tegen alle vormen van vaste organisatie. De aandacht werd weer geheel op de revolutie geconcentreerd. Vakbewegingswerk, ook anarcho-syndicalistisch, werd bespot met karikaturen waarop men een optocht van schapen ziet die leuzen meevoeren als 'wij willen onze eigen slagers kiezen'. De namen van de tijdschriften zijn ook veelzeggend: Alarm, Opstand, De kreet der Jongeren, De Pook – orgaan voor onderlinge oprakeling, De Moker, enz. Evenals bij het attentatisme staat de haat (tegen al het bestaande) sterk op de voorgrond. In dit opzicht steken de provo's, die wel met de Alarmisten en de Mokerjongeren vergeleken zijn, heel gunstig bij hen af.

Bijna onmerkbaar zijn wij nu al aardig bij het heden gekomen. Toch grijp ik nog even terug naar de Eerste Wereldoorlog, die grote cesuur voor de gehele socialistische beweging. Het is algemeen bekend dat de sociaal-democratie toen voor de nationale staten koos. Minder bekend is dat een aantal beroemde anarchisten, o.a. Peter Kropotkin, Jean Grave en vele syndicalisten, de zijde van de geallieerden kozen. Anderen – Malatesta, Domela Nieuwenhuis – bleven hun internationalisti-

sche opvattingen trouw.

In feite werd toen acuut wat al lang problematisch was. De werkelijke crisis van het anarchisme (en van het socialisme in het algemeen) zou ik ook verder terug willen leggen, naar circa 1890. Vier punten zou ik willen noemen om deze crisis, acuut sedert 1914, te kunnen begrijpen.

1. Het echec van het vooruitgangsoptimisme, van de gedachte 'unser ist die Zukunft'. Hoe sterk deze gedachte bij alle socialistten was, merk je als je de titels van de periodieken van vóór 1914 eens nagaat op woorden met een tijds- of toekomst aanduiding. Het wemelt van namen als 'Nieuwe Tijden', 'De Toekomst', 'Vorwärts', 'De Nieuwe Tijd', 'Naar beter tijden'. Men dacht dat de toekomst ook beter *moest* zijn. Maar wat te doen als je geconfronteerd wordt met de dreiging van een terugval in plaats van een vooruitgang? Tegen heug en meug komt dan de neiging op het bestaande te verdedigen om 'slechter tijden' te voorkomen. In 1914 speelde deze overweging al een rol; toen het fascisme en het totalitarisme opkwamen, werd dat nog veel duidelijker.

2. De sociologische veranderingen binnen de maatschappij en in de arbeidersklasse. Het proletariaat heeft in Europa en de Verenigde Staten reeds lang meer te verliezen dan alleen maar zijn ketenen. Bovendien zijn er binnen de arbeidersklasse allerlei verschillen ontstaan. Het begrip 'proletariaat' is vaag en onaf geworden. Bekijk u eens de foto's van de stakingen in 1903, dan ziet u direct: daar staat een groepje 'werklieden', daar loopt een 'heer'. Dat onderscheid ziet men nu niet meer zo scherp.

3. Het algemene morele verval, althans wat betreft de morele maatstaven in het politieke handelen. De verontwaardiging over misdaden door of namens de staat begaan is zeer afgezwakt sedert 1914, met het toegenomen militarisme en totalitarisme. Rudolf Rocker, de Duitse anarchist die ver voor de Eerste Wereldoorlog opgroeide, schreef in een brief tussen de wereldoorlogen heel kenmerkend: 'Intellectueel kan ik deze tijd nog

begrijpen, maar moreel niet.'

4. Uit de vorige punten vloeit voort dat er geheel nieuwe problemen ontstonden. Daaraan is door de anarchistten weinig aandacht besteed. Werkelijk grote denkers van het niveau van Proudhon of Kropotkin heeft het anarchisme in deze eeuw niet voortgebracht. Men komt – ook nog in geschriften na de tweede Wereldoorlog! – nogal eens de gedachte tegen dat er '*in wezen* niets veranderd is', het kapitalisme en de staat bestaan nog steeds. Maar juist die kreet 'in wezen is er niets veranderd' betekent dat er *in feite* wel wat veranderd is. Vooral als arbeidersbeweging heeft het anarchisme tussen de wereldoorlogen en in de Tweede gefaald en het is dan ook sterk achteruitgegaan, zowel in aanhang als in invloed. Men sloot zich te zeer af van de realiteit, terwijl juist de oude generaties van anarchistten heel concreet en praktisch bezig waren geweest met actuele problemen. Quack noemt het typerend voor Proudhon dat deze begon met steeds één actueel onderwerp tot uitgangspunt te nemen: de zondagsviering (in zijn eerste boek); het eigendom; in het revolutiejaar 1848 begon hij zijn ruilbank met gratis krediet, de eerste witte bank, mag ik wel zeggen. Bakoenin liep direct warm voor de zaak van de Polen, hoewel hij wist dat zij zeer nationalistisch waren en hij zich ook weinig illusies maakte over de invloed van zijn ideeën op deze Polen. Het was voor hem toch een kans die benut moest worden. Aan het eind van zijn leven was Bakoenin verheugd dat de burgerlijke republikeinen het in Frankrijk wonnen van de monarchisten, hoewel beide groepen op sociaal terrein even vijandig tegenover de denkbeelden van de socialistten stonden. Vergelijkt u dit zich bezighouden met de actualiteit eens met de uitspraak uit de tijd tussen de wereldoorlogen, die aan Bart de Ligt wordt toegeschreven: 'Wij staan pas aan het begin van het begin.' Dan zou ik inderdaad maar eens beginnen en niet zo praten, is mijn reactie hierop.

Overigens mag men Bart de Ligt beslist niet afdoen met alleen deze opmerking van hem. Hij was één van de eerste westerse socialistten die de betekenis zag van de ge-

weldloosheid, die Gandhi als strijdmethode en als beginsel propageerde. Merkwaardig is dat De Ligt en anderen zich voornamelijk interesseerden voor de geweldloosheid als principe. Merkwaardig, omdat ik het als middel, als methode veel interessanter voor het anarchisme vind. Als middel heeft de geweldloosheid enkele belangrijke kenmerken die van groot belang zijn voor het anarchisme en waarnaar het anarchisme steeds gezocht heeft: De grote massa die de persoonlijke inzet van geweldloze weerbaarheid niet kan opbrengen, kan toch op allerlei manieren de strijd steunen. Men isoleert zich niet van deze massa; men voorkomt dat er een nieuwe – op geweld gebaseerde – machtsvorming ontstaat, hetgeen met geweldsgebruik niet mogelijk is; het morele contact met de tegenstanders blijft bestaan.

Ik wijs in dit verband ook op de New Left in de Verenigde Staten, waarin duidelijk anarchistische trekken zijn te vinden. Deze beweging is ontstaan uit de strijd van de negers, waarbij de geweldloosheid als methode werd gebruikt. Ook op andere wijze hebben Bart de Ligt en anderen wel geprobeerd de ontwikkelingen van de maatschappij en de sociale wetenschappen te verwerken in hun anarchistische opvattingen. Maar op het anarchisme als arbeidersbeweging en op de methoden van die arbeidersbeweging heeft dat maar heel weinig invloed gehad.

De anarchistische beweging ging na 1914 dus achteruit. Er moet echter een uitzondering gemaakt worden en dat is alweer Spanje. Hier hield men zich ook bezig met de actuele problemen, en bereidden de anarcho-syndicalisten zich voor op de overname van de bedrijven door de arbeiders. De Spaanse Burgeroorlog (1936–1939) is tegelijkertijd een succes en een falen geworden. Een succes, omdat er een sociale revolutie plaatsvond, zoals de anarchisten die zich voorgesteld en gepropageerd hadden. Een collectivisatie die niet van boven af plaats had, of door een partij of centraal comité geleid werd, maar waarbij het parool 'ouvrier prend la machine, prend la terre paysan' door de arbeiders en de boeren werd op-

gevolgd. Het beheer van de eigen bedrijven door de arbeiders en van de landbouwcollectivisaties door de boeren was een redelijk succes. De arbeiders bleken in staat de bedrijven (ook moderne industriële ondernemingen in Barcelona) economisch te beheren, zonder dat 'bedrijfsegoïsme', al was het wel aanwezig, de overhand kreeg. De anarchistische denkbeelden van 'de arbeiders zelf' (participatie, zouden wij nu zeggen) en van solidariteit in plaats van concurrentie of dwang bleken bruikbaar te zijn in de praktijk van de Spaanse Revolutie. De oorlogssituatie werkte in zoverre gunstig, dat die de offeringsgezindheid, het elan versterkte. Maar de oorlog had in veel sterkere mate een ongunstige invloed op de revolutie. Oorlog is nu eenmaal een zeer autoritaire zaak. Daarbij kwam dat de oorlog door de andere anti-Franco groeperingen in de republiek gebruikt werd om de revolutie terug te dringen. Hiermee komen wij bij het falen van de Spaanse anarchistische beweging, het falen op politiek gebied ten aanzien van de problemen van de macht. De anarchisten slaagden er niet in de anti-Franco krachten te verenigen in een politieke structuur die gebaseerd was op hun beginselen.¹²

Met de ondergang van de Spaanse republiek ging ook het anarchisme als georganiseerde arbeidersbeweging ten onder. Met het jaartal 1939 kunnen wij het anarchisme als deel van de socialistische arbeidersbeweging voorlopig afsluiten.

Resumerend kunnen wij dus zeggen dat de oorzaken van het falen van de anarchistische arbeidersbeweging ten dele zijn toe te schrijven aan oorzaken van buitenaf (ontwikkelingen in anti-vrijheidslievende richting, totalitarisme, wereldoorlogen enz.), ten dele aan de anarchisten zelf en voorts aan het feit dat het proletariaat geen revolutionaire, vrijheidslievende kracht was, althans in veel mindere mate dan de anarchisten verwacht hadden.

Over het proletariaat wil ik graag nog iets meer zeggen. Er is mijns inziens een merkwaardige tegenspraak te vinden, bij Marx en ook bij de revolutionaire anarchisten. Aan de ene kant zien wij een sterk geloof in de revolu-

tionaire kracht van het proletariaat. Aan de andere kant was men zich bewust van de afhankelijke positie die het proletariaat in het moderne productieproces ging innemen. In Marx' vervreemdingsbegrip komt dat tot uiting. Het moderne industrieleger dat in de negentiende eeuw ontstond en waarvan de socialistische theorieën zo veel verwachtten, bestond dus allerminst uit vrije mensen, gewend zelfstandig te denken en te handelen. Integendeel. In feite trof men onder de anarchisten ook betrekkelijk veel handwerkers aan, de Franse 'artisans'. Le père Peinard (het anarchistische volksblad van Pouget) wordt altijd als een schoenmaker voorgesteld, merkt Maitron op. Dat is niet toevallig. De Franse 'artisans' waren ook sneller tot stakingen en acties bereid en boekten daarbij meer successen dan het jonge fabrieksproletariaat van Frankrijk.

Ook in de revoluties in de negentiende eeuw speelden de 'artisans' waarschijnlijk de grootste rol. Het moderne industrieproletariaat miste aanvankelijk juist het gevoel van onafhankelijk te zijn en voelde zich onzeker, vooral waar de industrialisatie zich zeer snel voltrok en in nieuwe industriestroken, waar geen bestaande revolutionaire tradities leefde. De fabrieksarbeiders zochten hier naar zekerheid en vonden die vooral bij de sociaal-democratie en de sociaal-democratische vakbewegingen, waarin niet het zelf-doen op de voorgrond stond, maar het vertrouwen op het organisatieapparaat en in de leiding. Een sociaal-democratie ontstond, waar Marx ook niet zo verrukt van zou zijn geweest. In de communistische partijen werd later elk zelfstandig denken gedood.

Hier zit misschien ook een oorzaak van de miskenning van het anarchisme door de marxisten en onder hun invloed door de historici. Alleen wat in de technisch en economisch meest vooraanstaande landen geschiedde, werd van 'werkelijk' belang gevonden. Uit het feit dat b.v. een land als Spanje in vele opzichten achter was, meenden zij te moeten concluderen dat 'dus' ook het Spaanse anarchisme een uiting van die achterstand was. Dat het Spaanse proletariaat in socialistisch bewustzijn en

strijdvaardigheid vooraan stond, werd onvoldoende gewaardeerd.

Wanneer wij nu kijken naar jonge landen waar in zeer korte tijd een moderne industrie is ontstaan en dus een fabrieksproletariaat, dan zien wij dat dit nieuwe proletariaat, zonder tradities, zich onzeker en afhankelijk voelt. De arbeiders zoeken zekerheid en zijn gauw bereid zich geestelijk te onderwerpen aan mensen of organisaties die zich als hun leiders opwerpen, zoals Peron in Argentinië deed en de peronistische vakbewegingen nog doen.

In onze geïndustrialiseerde maatschappij begint dit weer te veranderen. Zelfstandig werk gaat de lopende band verdringen. Door de welvaartsstaat met de sociale wetgeving is er bij de mensen een nieuwe zekerheid, een nieuwe vanzelfsprekendheid ontstaan. Uit deze nieuwe zekerheid kan ook een nieuw vrijheidsbesef ontstaan. Ook in de communistische landen is dit het geval. De mensen gaan weer zelfstandig denken en zijn bereid verantwoordelijkheid te dragen.

Wanneer wij dit bedenken en vervolgens dat de sociaal-democraten en de communisten er evenmin in geslaagd zijn de idealen van de Franse Revolutie te verwezenlijken, dan kunnen wij de vraag stellen: Is er sprake van een herleving van het anarchisme, van een nieuw anarchisme?

Helemaal aan het begin van mijn lezing wees ik erop dat men het anarchisme kan zien als een kracht, een tendens in de geschiedenis, die los staat van de bewuste anarchistische organisatie. De Duitser Peter Heinz sluit hierbij aan als hij spreekt van een 'stille anarchistische revolutie'. Hij bedoelt daarmee dat de anarchistische idee steeds weer 'doorbreekt', doordat de autoriteitsgedachte op allerlei terreinen 'im Frage' gesteld wordt. Men tracht zich aan de autoriteit te onttrekken en zoekt naar vrije vormen.¹³

De New Left in de Verenigde Staten noemde ik reeds. Velen—ook niet-anarchisten—ontdekken in de New Left vormen van neo-anarchisme. Vooral door de gedachte

van participatie die hier naar voren is gekomen: het 'let the people decide'. Interessant is dat men zich niet meer baseert op de arbeidersbeweging of op de idealen en de mythe van de Franse Revolutie, maar op de mythe van onze tijd, op de democratie. De New Left wil de democratie uitbouwen van een systeem waarin politieke partijen naar de macht streven, naar een vorm van samenleven waarbij alle mensen echt deelnemen aan de gang van zaken en ook alle beslissingen die hen raken mee helpen tot stand brengen. Men houdt zich bezig met de actuele problemen en zoekt praktische oplossingen.

In Oost-Europa zien wij eveneens interessante ontwikkelingen. In deze landen, in het bijzonder in Rusland, heeft het marxistische socialisme gefaald. De oude communisten geloofden namelijk echt dat er een nieuwe, vrije maatschappij met een nieuw soort mensentype, de 'nieuwe mens' zou ontstaan. Wat in feite ontstond, was een heel akelige, afschuwelijk autoritaire dictatuur, die o.a. – dat wordt vaak vergeten – de hele oorspronkelijke communistische partij vernietigd heeft. Thans zie je in Oost-Europa een nieuwe bezinning komen op de vraag: welke kant moeten wij uit? Aan de ene kant is er een streven om maar wat kapitalisme naar binnen te halen; anderzijds juist een streven om zich opnieuw te bezinnen op de grondslagen van het socialisme. Daarbij komt men vaak – zonder het anarchisme te kennen – tot conclusies die van belang zijn in het kader van de geschiedenis van het anarchisme. De Joegoslavische ontwikkeling naar een systeem van arbeidersraden in de fabrieken is het meest sprekende voorbeeld. Niet minder interessant is de klacht van de jonge Oostduitse dichter Bierman: 'het collectief heeft zich van mij vervreemd'. Met de opmerking die in Rusland wel gehoord wordt van critici van het regime: 'wij willen een goed communisme', wordt misschien hetzelfde bedoeld als hetgeen de New Lefter in Amerika voor ogen staat als hij zegt 'wij willen een echte democratie'.

Grappig is tenslotte om te zien hoe – in Oost en West – Karl Marx tegenwoordig bestudeerd wordt. Steeds ster-

ker wordt de nadruk gelegd op bepaalde vrijheidslievende elementen in zijn denken. Men komt daarbij graag met de jonge Marx opdraven, toen zijn theorieën nog niet zo uitgekristalliseerd waren. Soms komt men opstellen tegen waarin Marx uitgelegd wordt als de vrijheidslievende man, wiens hele gedachte eigenlijk was om zonder enige partijdictatuur het socialisme van onder op te verwerklijken. Ik althans heb mij wel eens afgevraagd of het geen tijd wordt om een artikelje te schrijven over de vraag: Sterft Marx als anarchist?

1. P.-J. Proudhon, *Correspondance* XIV, Paris, 1875, p. 32.
2. Max Nettlau, *Anarchisten und Sozialrevolutionäre*, Berlin, 1931, p. 5.
3. *August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels*, herausg. von Werner Blumenberg, The Hague 1965, s. 32.
4. H. P. G. Quack, *De Socialisten. Personen en stelsels*, dl III, derde druk, Amsterdam 1911, p. 568.
5. In 1966 komt men bij Nederlandse communisten nog deze ouderwetse liberale opvatting over vrijheid tegen. In een beschouwing over marxisme en democratie schrijft Joop Wolff over de Griekse democratie: '... democratie voor de slaven zou in die tijd een beperking van de rechten van (en dus dictatuur over) de slavenhouders geweest zijn.' (Joop Wolff e.a., *De uitdaging van het marxisme*, Amsterdam 1966, p. 18.)
6. Gerald Brenan, *Het Spaanse Labyrint*, Amsterdam, 1947, p. 208.
7. Aangehaald in Sjaloom, april 1966.
8. Rudolf Rocker, *Fritz Kater*, manuscript I.I.S.G., S. 11.
9. J. Maitron, *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880-1914)*, Paris 1951, p. 198.
10. Rudolf Rocker, *Die Jugend eines Rebellen*, manuscript I.I.S.G., S. 533.
11. J. Maitron (ed.), *Ravachol et les anarchistes*, Paris 1964, p. 42.
12. In het boekje *De Spaanse Burgeroorlog* (Den Haag 1963) schreef ik uitvoeriger over deze kwestie.
13. In het boek *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (onder redactie van F. E. Frenkel, Amsterdam 1966) ben ik iets nader ingegaan op deze 'stille anarchistische revolutie'.

Discussie

(D. = discussiant; S. = spreker)

- D. In de anarchistische beweging wordt nu Wilhelm Reich opgenomen. Deze stelt dat het monogame huwelijk een door de bourgeoisie opgelegde zaak is en dat het doorbreken van het monogame huwelijk identiek dient te zijn met een speciale revolutie; dit zal de erotische afwijking van de staatsvergoding opheffen.
- S. Dit is geen vraag, maar een aanvulling. De seksualiteit is een (vruchtbaar) *zijterrein* waarop de anarchisten zich later bewogen, maar het is niet meer dat wat de aanvankelijke anarchistische beweging was: een direct afsterven op de sociale revolutie en de socialistische maatschappij.
- D. Maar zijwegen zijn essentiële wegen!
- S. Inderdaad. Maar voor de anarchisten zijn ze pas essentieel geworden na het bedrogen uitkomen van de verwachting van een spoedige sociale revolutie (ca. 1890). Vooral dan bewegen de anarchisten zich – anders dan de marxisten – op allerlei andere terreinen dan alleen zuiver politieke of economische.
- D. Wat is precies het verschil tussen de ‘natuurlijke leiders’ bij de Spaanse anarchisten en die van de communisten?
- S. Het begrip ‘natuurlijke leider’ verdient een toelichting. Ik heb het gebruikt in de zin van het sociologische begrip ‘informele leider’: voortgekomen uit, steeds in contact blijvend met en aanvaard door het volk. Dit in tegenstelling tot de communisten, die zich beschouwen als bewuste voorhoede en daardoor geen ‘natuurlijke leiders’ zijn (in sociologische zin).
- D. Hebben de anarchisten de moderne tweedeling onderkend: a. de staat als regelmechanisme; b. de staat als onderdrukkingsmechanisme?
- S. Ja, men voelde al heel vroeg het verschil tussen een regelmechanisme en een onderdrukkingsmechanisme aan, maar zowel anarchisten als marxisten zagen de toenmalige staat voornamelijk als een onderdrukkingsmechanisme, dat vervangen moest worden door een regelmecha-

nisme. De sociaal-democraten waren van mening dat tijdens de overgangsfase voor de bourgeoisie nog een onderdrukkingsmechanisme nodig zou zijn. De anarchisten vreesden echter dat dit zou leiden tot een nieuwe heersende klasse.

- D. Hadden de vroege anarchisten en socialistten ook een blauwdruk voor de nieuwe maatschappij? Zo ja, hoe zagen ze dan politie, justitie en regering en hoe zouden ze deze twee facetten van het gezag willen scheiden?
- S. Aanvankelijk is er bijna geheel geen sprake van blauwdrukken. Later bij de anarcho-syndicalisten wel, maar niet ten aanzien van dit probleem. De anarchisten en marxisten streeden in de eerste plaats tegen de staat als onderdrukkingsmechanisme en zetten zich af tegen het maken van blauwdrukken zoals de utopisten dat deden. We kunnen wel nagaan in welke richting ongeveer hun gedachten gingen: Bakoenin bijvoorbeeld sprak van een volkstribunaal.
- D. In de Eerste Internationale (1872) kwam het tot een breuk tussen Marx en Bakoenin. Marx was voorstander van een hechte organisatie van het proletariaat; Bakoenin vertrouwde op het spontane revolutionaire elan. Hoe is het dan mogelijk dat de Netsjajew, die onder invloed van, of samen met Bakoenin *De catechismus van een revolutionair schreef*, hierin een strakke organisatievorm voorstaat?
- S. Naast het vertrouwen op het spontane revolutionaire elan heeft Bakoenin ook nog het denkbeeld van een soort groep van actieve revolutionairen die onder meer de revolutie moesten behouden voor het ontstaan van een nieuwe heersende klasse. Ik voor mij meen dat dit een niet-anarchistisch element is, dat met Bakoenin in het anarchisme is geslopen. De gedachte van een revolutionaire elite vindt men niet alleen bij Bakoenin en Netsjajew, maar later ook bij Kropotkin en in Spanje, waar in 1927 de FAI werd opgericht om de CNT anarchistisch te houden.
- D. U gaf als oorzaak van het anarchisme in Spanje en Italië economische factoren. Is het ook mogelijk dat het felle

- verzet tegen het gezag mede werd veroorzaakt door het autoritaire karakter van het gezag in deze gebieden?
- S. Het anarchisme in Spanje is niet alleen te verklaren uit economische factoren, maar veeleer uit heel oude federale en communale tradities – met name in het niet-geïndustrialiseerde Zuid-Spanje.
- D. Het is dus eerder verzet tegen centralisme dan tegen gezag?
- S. Ik zou niet willen spreken van eerder dit of eerder dat. Er spelen een aantal factoren naast elkaar: het federalisme met zijn verzet tegen gezag dat van buiten afkomstig is, hetzij van de staat, hetzij van de kerk; daarnaast de economische factoren – zo waren bijvoorbeeld, ondanks het feit dat er veel land braak lag, vele boeren landloos.
- D. Waar sloeg het anarchisme in Italië in het begin van deze eeuw het meest aan?
- S. In Italië was de anarchistische beweging veel kleiner dan in Spanje en moeilijker te lokaliseren – mede door de meer efficiënte onderdrukking. Centra waren vooral de oude industriële gebieden met veel handarbeiders: Toscana, Rimini, Carara.
- D. Er is dus een samenhang tussen het anarchisme en de plaatsen waar de traditionele ambachten zijn blijven bestaan, en de sociaal-democratie en het communisme en de nieuw geïndustrialiseerde gebieden.
- S. Ja, in de snel geïndustrialiseerde gebieden ontstond een grotere onzekerheid, die de behoefte aan een *partij* creëerde – bijvoorbeeld in het Rijnland. Daar waar de industrialisatie langzamer verliep, sloeg het anarchisme meer aan – bijvoorbeeld in Catalonië en in Parijs.
- D. Twee dingen zijn me opgevallen: a. het sterk georganiseerd zijn van het Spaanse anarchisme; b. het naar voren komen van een aantal figuren die een leidersrol spelen (Kropotkin, Malatesta, Domela Nieuwenhuis). Is dat niet één van de oorzaken van het echec van het anarchisme?
- S. Ja. Men ziet de persoonsverheerlijking intreden in een tijd dat het anarchisme al minder vruchtbaar is, minder interessant ook. Aanvankelijk dus niet. In de Jura-federa-

- tie bijvoorbeeld speelde de 'voorman' een ondergeschikte rol. Maar later maakte in Nederland bijvoorbeeld de Domela-vereniging het anarchisme dood. Ook in de Franse CGT heerste een stemming van: De leiders zullen het wel opknappen – wij doen zelf verder niets. Op de zijterreinen bleef men wel persoonlijk actief: antimilitarisme, dienstweigering.
- D. Werkte het afwijzen van organiseren juist niet het opkomen van dergelijke leiders in de hand? Daardoor kregen ze immers de kans de arbeiders *persoonlijk* in de ban te krijgen.
- S. In zijn algemeenheid kan men dit niet zo zeggen. Voor Nederland geldt het wel, maar voor Italië niet. Malatesta bijvoorbeeld heeft zich veel bewuster dan Domela verzet tegen persoonsverheerlijking, hij was overigens ook geen tegenstander van organisatie.
- D. Zelfs in Spanje, tijdens de Burgeroorlog, bleek een behoefte aan een leidersfiguur. Durutti werd gezien als het licht van de revolutie – de 'zon van de revolutie' werd hij genoemd. Zijn leiderschap werd door de Spaanse anarchisten algemeen geaccepteerd.
- S. Maar in Spanje stond het de gezondheid van de organisatie niet in de weg. Men bewonderde in Durutti slechts de persoon, zijn held zijn. Op het verloop van de sociale revolutie had dat geen invloed.
- D. Is het een breuk met het verleden dat de anarchisten tijdens de Spaanse Burgeroorlog deel gingen nemen aan de regering?
- S. Ja en nee. Het is altijd een breuk met het verleden als een anarchist zegt: ik ga in de regering zitten. Tijdens de Burgeroorlog werden de anarchisten bezig gehouden door twee verschillende problemen: het doorvoeren van de revolutie en het voeren van de oorlog. Slechts om de oorlog beter te kunnen voeren nam men deel aan de regering. Het ligt wel in hun traditie om samen te gaan met anderen om een concreet (beperkt) doel te bereiken. Zo gingen ze in 1930 samen met anderen tegen de monarchisten en stemden ze in 1936 voor het Volksfront om amnestie te verkrijgen voor de politieke gevangenen.

- D. In hoeverre verschillen de funderingen die christen-anarchisten gaven aan hun opvattingen van die van christelijke communes van voor de Franse Revolutie? Zo dit verschil er niet is, wordt dan niet de periodisering van de anarchistische beweging aangetast?
- S. De christen-anarchisten hebben op het anarchisme als arbeidersbeweging weinig invloed gehad. De christen-anarchisten richtten zich vooral tegen de kerkelijke instanties. Zij sloten bij een lange (ketterse) traditie aan.
- D. Maar rekent u groepen als de Tolstoianen tot de anarchistische beweging?
- S. Ja, als men het anarchisme wijder ziet dan een arbeidersbeweging, zeer zeker.
- D. Dat betekent dus een verruiming van het begrip anarchisme als beweging.
- S. Inderdaad.
- D. In De Vrije is geschreven over de de-klasse theorie. Volgens deze theorie schuilt het revolutionaire, anarchistische element momenteel in de de-klasse. Dat wil zeggen in de mensen die tot de bovenlaag van de maatschappij zouden behoren, maar zich solidair verklaren met het proletariaat. Deze de-klasse zou door de solidariteitsverhouding met het onderdrukte, verslaafde en verideologiseerde proletariaat de anarchistische beweging opnieuw in beweging moeten brengen.
- S. Ik dacht dat dit eerder door Provo dan door De Vrije was verkondigd. Mijn bezwaar tegen het begrip de-klasse is, dat het een heel moeilijk te hanteren begrip is. Als Roel van Duyn het uitlegt, dan komt men tot een aantal zeer heterogene groepen, die gemeen hebben dat ze niet tevreden zijn met het bestaande— een wat deftig woord voor non-conformisten.
- D. Ik ben van mening dat het een element is van het anarchistische begrip van de vroegere klassenstrijd.
- S. Dat is het helemaal niet! De anarchistische en socialistische opvatting van de klassenstrijd is die van een strijd tussen twee economisch gescheiden groepen. Het begrip de-klasse, zoals Provo dat nu hanteert, omvat een groep non-conformisten, zoals die ook in de vorige eeuw be-

stond. Non-conformisten, die overigens vaak dicht bij de anarchisten stonden.

- D. U hebt gezegd dat de afkeer die de anarchisten van de staat hadden, op de leiders van de staat niet zoveel indruk maakte. Dit kan ik me moeilijk voorstellen, aangezien er toch in de negentiende eeuw een vrij sterk, toenemend staatsbesef was. De liberalen bijvoorbeeld hebben bijgedragen tot een verdieping van dit staatsbesef.
- S. Ik heb gezegd dat de ideeën over de afschaffing van de staat niet zo wereldvreemd en niet zo typisch anarchistisch waren, maar vrij algemeen in het socialistische denken. Er was dus geen reden om speciaal de anarchisten wegens hun opvattingen te vervolgen.

Fr. de Jong Edz.
Anarchisme en produktieve associatie

Ik zal niet, dames en heren, alle mogelijkheden uit de doeken doen, want dan staan we hier overmorgen nog. Ik geef bewust een wat willekeurige bloemlezing en trek daar een wat minder willekeurige lijn in.

In 1808 verscheen in Lyon een prospectus: *Prospectus et annonce découverte*. Dat was de ondertitel van het boek dat als hoofdtitel droeg: *Théorie de quatre mouvements et des destinées générales*. Een openbaring van de orde van het algemeen historisch verloop. Een openbaring van die grondslag van historische bewegingsleer zoals er in de loop van de tijden meer gegeven zijn, ik denk even, in dezelfde tijd blijvend, aan mensen als Comte, aan Hegel als u wilt, sans doute ook aan Marx en misschien zelfs een klein beetje aan onze oudere tijdgenoot Toynbee.

